

Кононенко О. М.

ТИПОЛОГІЯ МЕЗОЛІТИЧНИХ ЖИТЕЛ УКРАЇНИ

Житло, як споруда для захисту людини від дії природних факторів та для організації її побуту, певною мірою відображає устрій суспільства. Рештки житлових об'єктів, виявлені в мезолітичних шарах, можна використати для реконструкції соціальної структури, господарства, демографічної ситуації мезолітичного населення.

На сьогодні не існує узагальнюючої праці, присвяченої житлобудуванню доби мезоліту, не до кінця розроблена як класифікація жител, так і критерії їх виділення, не вироблена єдина методика дослідження подібних споруд. Ігнорування даних етнографії про спосіб життя примітивних народів не дозволяє відтворити справжню картину давніх поселень. Все це негативно відбивається на спробі реконструкції житлових об'єктів.

Перше повідомлення про штучно побудовану житлову споруду мезолітичного часу, а саме будову в печері Заміль-Коба, відноситься до

1938 року. Залишки мезолітичних жител на стоянці Осокорівка Зв вивчали І. Ф. Левицький та Ю. Г. Колосов. Значний вклад у дослідження житлових споруд мезолітичних поселень Гірського Криму вніс С. М. Бібіков. О. П. Черниш довгий час працював на пам'ятках Подністров'я, де ним було виявлено та досліджено значну кількість скупчень культурних решток. На кукрекській стоянці Ігрень 8 (виявлена А. В. Добровольським та досліджувана Д. Я. Телегіним, Л. Л. Залізнякам [1]) було вивчено 10 зимових напівземлянок. Стоянку зимівниківської культури В'язівок 4а, де було простежено 5 житлових

споруд, вивчали ряд дослідників: В. І. Непріна [2], В. Ю. Коєн [3], І. М. Гавриленко [4], Л. Л. Залізник [5]. Залишки мезолітичних жител на інших стоянках досліджували А. П. Савчук та О. Ф. Горелік.

Загалом на мезолітичних пам'ятках України фіксується чотири категорії житлових об'єктів: 1) скупчення культурних решток на площі стоянок, 2) котловани від заглиблених зимових жител, 3) плями від вогнищ, 4) викладки каміння в печерних стоянках та на місці вітрових заслонів.

Очевидно, скупчення решток життєдіяльності можуть бути залишками наземних жител, що функціонували в теплу пору року. Котловани лишилися від заглиблених у землю зимових жител. Викладки з каміння, найімовірніше, були рештками від вітрових заслонів або огорож житлового простору при вході до печери. Окремі вогнища могли горіти як усередині житла, так і за його межами.

Житлові споруди першого типу — це різноманітні легкі конструкції, деталі яких не збереглися. Заглиблені в землю лінзи, на думку авторів досліджень, це рештки котлованів напівземлянок. Такі залишки виявлено на стоянках Ігрен 8 (кукрекська культура) та В'язівок 4а (зимівниківська культура). Глибина жител коливалася від 0,3 м (на стоянці В'язівок 4а) [6] до 1,2 м (стоянка Ігрен 8) [7]. Заповнення лінз відрізняється від оточуючого ґрунту зольним забарвленням і, як правило, опущено з рівня колишньої денної поверхні у материковий пісок.

Форма подібних котлованів зазвичай овальна чи округла. Не виключено, що деякі заглиблення на Ігренському поселенні, які були частково зруйновані береговою лінією, мали підпрямокутну форму. Розміри зимових жител можуть коливатися від 3,5 м до 10 м у поперечнику. Так, на поселенні Ігрен 8 представлені залишки однотипних монументальних споруд діаметром 7—10 м. На стоянці В'язівок 4а виявлені дещо менші скупчення розмірами 3,5—4 м (як помешкання сім'ї, меншої за складом) [8] та 5—5,5 м.

Інтенсивність заповнення та забарвлення лінз збільшувалась від периферії до центру житла, де простежено максимальну насиченість матеріалом та вугіллям. Кількість знахідок на периферії заглиблення — мінімальна. В окремих випадках тут виявлено скупчення харчових залишків (кістки ссавців та риб на стоянці В'язівок 4а [9]) та відходів виробництва. До того ж культурні рештки переважно зустрічаються виключно в межах лінз. Поза заповненням жител концентрація знахідок різко зменшувалась.

Вогнища на стоянках Ігрен 8 та В'язівок 4а, як елемент побутового комплексу, зустрічалися

лише в межах заглиблення. Зовнішні вогнища відсутні. Внутрішні вогнища розмішувалися в центрі скупчень чи дещо зміщені від центру. Зафіксовані як заглиблені — конусоподібні, так і наземні — розкладені поверх долівки. Внаслідок руйнівної дії навколишнього середовища більшість вугільних плям мають розпливчасту форму діаметром 2 м.

Ще один елемент конструкції — ямки від опорних стовпів — достовірно не були простежені в жодному випадку.

Окремо варто згадати про особливості жител стоянки Ігрен 8. Тут було виявлено прошарок річкових молюсків пруденки, що перекривав кожне житлове заповнення у верхній його частині. Скупчення молюсків простежувалися в межах напівземлянки і утворювали як увігнуті, так і випуклі лінзи. Природа походження даних прошарків не визначена остаточно.

Господарські ями, як додатковий елемент господарсько-побутового комплексу поселення, були виявлені лише на стоянці В'язівок 4а [10]. Вони були заповнені відносно невеликою кількістю харчових відходів, попелом, фауністичними рештками, кістками риб, що дозволило інтерпретувати їх як ями для зберігання риби. Л. Л. Залізник не виключає можливості їх використання як дренажних ям для відведення ґрунтових вод від заглибленого у землю житла.

Окремо потрібно згадати про скупчення, досліджене на стоянці Гирло Злобича [11]. Заглиблене житло мало підокруглу форму діаметром близько 3,5 м. Дно споруди було вкрито шаром попелу. В центрі скупчення виявлено насичену зольну пляму, найімовірніше, вогнище. Також було простежено коридорний вихід у південно-східному напрямі [12].

Дані споруди були реконструйовані як зимові заглиблені житла з покрівлею конічної форми типу чуму, з вогнищем у центрі помешкання. Каркас із жердин перекривали шкірами тварин, а можливо і дерниною. Конструкція входу чітко не простежена. На зимово-весняний характер поселення вказує наявність у межах жител повного циклу обробки крем'яних знарядь, переважання скребачок серед знарядь праці. Останні — інструмент обробки шкір, які вичиняли взимку. Заглибленість житла у землю, за даними етнографії, є ще одним доказом функціонування поселення в зимовий період [13]. До того ж дані поселення заселялися неодноразово. Кількість жител (на Ігрені 8 виявлено 10 напівземлянок) свідчить про багаторазове повернення на одне й те ж місце проживання [14]. Натомість, на думку Д. Я. Телегіна, дане поселення вказує на осілість мезолітичного населення, а розміри стоянки дозволяють припустити одноразове прожи-

вання багаточисельного (100—150 чол.) родового колективу [15].

Наступний тип жител представлений вугільними лінзами. Дані об'єкти зустрічалися на фінальнопалеолітичних стоянках свідерської культури (Прибор 13 та Березно 6) [16] та мезолітичних поселеннях (Пісочний Рів, Рудий Острів, Криниця 4, Рудня) [17]. Ці об'єкти були розкопані Л. Л. Залізнякам в Українському Поліссі. Стоянки розміщувалися на піщаних дюнах, що зумовило погану збереженість шару.

Тут, окрім культурних знахідок, було виявлено заглиблені лінзи вогнищ, однотипні за структурою, що розташовувалися переважно на периферії скупчень культурних залишків. Лінзи зустрічалися різних розмірів (діаметром 0,3—2,8 м) та різної глибини (0,2—1,3 м). У плані об'єкти мали різну форму — округлі, овальні, неправильний овал, підковоподібні; в профілі — переважно чашоподібні. Деякі лінзи були дещо нахилені. Будь-які інші елементи конструкцій не збереглися. Також не було виявлено контурів чи плям від самих житлових споруд. Чітко відтворити форму та зовнішній вигляд жител не вдається. Єдиний висновок, який робить автор розкопок, що представлені лінзи могли бути кострищами зимових жител.

Відомо кілька стоянок, реконструкція, залишки житлових споруд яких викликають сумніви. Так, на стоянках Молодова V (шари 1,1а) [18], Рогалик II «В» та Рогалик III «А» [19], Зимівники I [20], Загай I [21], Осокорівка Зв виявлені скупчення культурних решток з вогнищами, що реконструювалися як наземні курінеподібні житла. Зазвичай це округлі в плані житлово-побутові комплекси. Наземні чи злегка заглиблені скупчення овальної, округлої чи підпрямокутної форми з внутрішніми, розміщеними по центру, та зовнішніми вогнищами. Культурні залишки зосереджені в межах скупчень, простежено місця обробки кременю, харчові рештки. Площа поширення подібних об'єктів коливається від 6 до 32 м². На стоянках Рогалик III «А» та Зимівники I виявлено кам'яну кладку, що інтерпретується як основа заслону від вітру.

Окремо варто зупинитися на інтерпретації п'яти жител стоянки Осокорівка Зв (свідерська культура, фінальний палеоліт). Пам'ятка була досліджена І. Ф. Левицьким [22] та досить детально опрацьована Ю. Г. Колосовим [23]. На думку дослідників, тут були представлені наземні, курінеподібні житла підпрямокутної та підвальної форми, що розміщувалися по колу. По периметру скупчень виявлено ямки від опорних стовпів. Автор дослідження стверджує, що вертикально поставлені плетені стіни обмазувалися

глиною. Внутрішні вогнища розміщувалися по центру споруди, зовнішні — мали глиняні заслони від вітру. Простежені ями для запікання м'яса. Така досить складна конструкція жител, виявлена на фінальнопалеолітичній стоянці, не має жодних аналогів і тому вимагає додаткових пояснень.

Штучні добудови виявлено в природних печерних навісах Заміль-Коба I [24], Шан-Коба [25], Фатьма-Коба [26]. В межах житлового майданчика простежувалися скупчення культурних решток — місця обробки кременю, фауністичні рештки. У плані подібні залишки мали овальну, округлу чи підпрямокутну форму. Діаметр таких скупчень не перевищував 6 м. В розрізі простежувалися зольні лінзоподібні плями, інколи дещо заглиблені. Насиченість шару збільшувалась у центрі скупчень.

Вогнища розміщувалися переважно в центрі житлової споруди, інколи перед умовним входом у житло. З боку входу до навісу простежувалися викладки каміння, що були визначені як основа вітрового заслону. Натомість будь-яких ямок від опорних стовпів тут не виявлено. Дані житлові споруди слугували, на думку дослідників, додатковим захистом від холоду.

Короткий огляд житлових споруд мезолітичної доби України розкриває нам загальну характеристику даної проблеми. На прикладах окремих стоянок ми бачимо недоліки відсутності чітко виділених критеріїв подібних споруд. На багатьох пам'ятках представлені лише окремі елементи конструкцій, що не дозволяє зробити висновки відносно тієї чи іншої конструкції. Не завжди враховується вплив природного фактора на загальну картину поселення. Більшість науковців не застосовують у своїх дослідженнях етнографічних даних. Загалом, враховуючи малу базу даних по мезолітичних спорудах та недосконалість їх реконструкцій, ще занадто рано говорити про визначення загального характеру як мезолітичного житлобудування в цілому по Україні, так і відносно окремих археологічних культур.

Разом з тим можна констатувати, що на мезолітичних стоянках України зафіксовано чотири головних типи житлових об'єктів: 1) скупчення культурних решток на площі стоянок як залишок від легких, наземних жител, імовірно, конічної форми; 2) котловани від заглиблених зимових жител — значно більші за розміром та насиченістю культурного шару; 3) плями від вогнищ, що не мають чітких слідів конструкцій житлового об'єкта; 4) викладки каміння в печерних стоянках та на місці вітрових заслонів як найменш примітивна конструкція житлової споруди.

1. Добровольський А. В. Восьма Ігреньська неолітична стоянка // АП. — 1949. — № 2. — С. 243—252; Телегин Д. Я., Зализняк Л. Л. Раскопки на Игреньском полуострове // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 358—359; Телегин Д. Я. Работы на Игреньском поселении // АО 1986 г. — М., 1988. — С. 340—341.
2. Неприна В. И., Супруненко А. Б., Гавриленко И. Я. Жилище на мезолитической стоянке Посулья Вязовок 4а // РА. — 1992. — № 3. — С. 136—146.
3. Коен В. Ю. Некоторые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе в X—IX тыс. до н. э. // РА. — 1992. — № 2. — С. 5—19.
4. Гавриленко И. М. Розкопки мезолітичного поселення В'язівок 4а у 1994 р. // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Вип. 3. — С. 26—36.
5. Зализняк Л. Л., Гавриленко И. М. Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4а на Полтавщині // АА. — Донецьк, 1995. — № 4. — С. 97—103.
6. Гавриленко И. М. Житлово-господарські комплекси мезолітичної стоянки В'язівок 4а: спроба реконструкції // Vita Antiqua. — К., 2001. — № 3. — С. 180—188.
7. Телегин Д. Я. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи (монографія) // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. VIII. — Запоріжжя, 2000; Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982. — С. 187.
8. Гавриленко И. М. Про ставевовікову структуру ранньомезолітичної общини (за матеріалами поселення В'язівок 4а у Посульї) // Проблеми археології, древньої і середньовікової історії України. — Харків, 1995. — С. 7—8.
9. Гавриленко И. М. Зимівниківська археологічна культура. — Полтава, 2000. — С. 22—32, 81, 96—98.
10. Гавриленко И. М. Житлові та господарські споруди мезолітичної стоянки В'язівок 4а // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1—2. — С. 46—55.
11. Пясецький В. К., Зализняк Л. Л. Неолітичне поселення в гирлі р. Злобич на Житомирщині // Археологія. — К., 1980. — № 34. — С. 75—82.
12. Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989. — С. 139—144.
13. Адрианов Б. В. Неоседлое население мира. — М., 1985. — С. 228; Алексеенко Е. А. Кеты: историко-этнографические очерки. — М., 1967. — С. 86; Ляпунова Р. Г. Очерки по этнографии алеутов. — Л., 1975. — С. 138.
14. Зализняк Л. Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.
15. Телегин Д. Я. Изучение домостроительства и планировки поселения мезолитического времени в Поднепровье // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. — Днепропетровск, 1980 — С. 34—35.
16. Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989. — С. 139—141.
17. Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991. — С. 116—119; Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 111—113; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984. — С. 45—47.
18. Черныш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V Люди каменного века и окружающая среда. — М., 1987. — С. 77; Черныш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. — К., 1975. — С. 31—48, 149; Телегин Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. — К., 1985. — С. 118.
19. Горелик А. Ф. Памятники Роголикско-Передельского р-на. Проблемы финального палеолита Южно-Восточной Украины. — К.—Луганск, 2001. — С. 280.
20. Горелик А. Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА. — 1984. — № 2. — С. 127.
21. Савчук А. П. Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье // СА. — 1975. — № 4. — С. 92—97.
22. Левицкий И. Ф. Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокорів в 1946 р. // АП. — К., 1949. — Т. 2. — С. 289—291.
23. Колосов Ю. Г. Некоторые позднпалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая Балка, Ямбург) // САИ. — М.-Л., 1964. — Вып. А—15. — С. 44—45.
24. Крайнев Д. А. Пещерная стоянка Замиль-Коба // Труды ГИМ. — 1938. — № 8. — С. 12—15.
25. Бибииков С. Н., Сианко В. Н., Коен В. Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. — Одесса, 1994. — С. 16—17.
26. Там само. — С. 75—76; Бибииков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. — № 126. — С. 139.

O. M. Koponenko

THE TYPOLOGY OF THE MESOLITHIC DWELLINGS OF UKRAINE

The remains of the dwelling objects, expressed in the Mesolithic layers can be used for the reconstruction of the social structure, economy demographical situation of the Mesolithic population.

Short review of the dwelling constructions on the territory of Ukraine enables the assumption that agglomerations of the cultural material may be the remains of the on-earth dwellings, which functioned during the warm seasons of the year. Foundation pits remained from the winter dwellings, deepened into earth. The foundations made of stone could have been the remains of the wind covering forces or the fences round the dwelling space, attached to the entrance into a cave. Separate hearths could be on fire both in the dwelling and outside.